

ד

לנוסח תפילת 'נחם' בימינו

'שינויי נוסח בזמן הגואל והתחייה' (שו"ת המבי"ט):

"...אבל קצת הברכות של חול ותפילות המועדים והמוספים, צריך לומר כי יהיה שינוי בנוסח שלהן בזמן הגואל והתחייה, כמו "ושבור עול הגוים" נאמר 'ונודה לך על ששברת עול הגוים וכו', 'ואתה מוליכנו קוממיות בארצנו', ובשבת, 'אפס בלתך לימות המשיח', כלומר שאתה הוא שגאלת אותנו בימי המשיח, וכן, 'מי דומה לך מושיענו שהושעתנו בתחיית המתים', ובברכת תקע בשופר גדול נאמר 'נודה לך ה' אלהינו על שתקעת בשופר גדול לחרותנו ונשאת נס וכו' וקבצתנו יחד מארבע כנפות וכו', נודה לך וכו' על שהשבת שופטינו כבראשונה והסרת ממנו יגון ואנחה ומלכת עלינו, נודה לך על שלא היתה תקוה לרשעים וכו', תשכון בתוך ירושלים עירך לעולם כאשר דברת וכסא דוד עבדך לעולם וכו' ובניינה תהיה בנין עולם בא"י בונה ירושלים, נודה לך על שהצמחת צמח דוד וקרנו הרמות וכו', רצה ה' אלהינו וכו' והשבות העבודה בדביר ביתך, ותחזינה עינינו לעולם שיבתך בציון, ובתפילות המועדים, ומפני חטאינו גלינו מארצנו וכו' ולא היינו יכולים לעלות וכו' מלך רחמן ששבת ורחמת עלינו ועל מקדשך וכו' ובנית אותו והגדלת כבודו וגלית כבוד מלכותך וגו', והופעת וקרבת פזורינו והבאתנו לציון וכו', יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שעכשו שהעליתנו ונטעתנו שנעשה לעולם קרבנות חובותינו, נמצא כי כל הברכות ונוסח התפילות יהיו קיימים, זולת מעט הצריכות מעט תיקון, וכן היו מעולם...¹

שינוי נוסח תפילת 'נחם'
הרב שלמה גורן (תרע"ח-תשנ"ה)
הרב הראשי לישראל

שאלה: האם לאור כיבוש ירושלים והר הבית יש צורך לשנות את נוסח תפילת "נחם" הנאמרת בתפילת המנחה של תשעה באב, וא"כ איך לנסח את התפילה מחדש?

ב"ה תמוז תשכ"ח

שלומך ישגה!

בתשובה לשאלתך מתאריך ט"ו תמוז תשכ"ח: "האם יש לומר בתשעה באב תפילת 'נחם' כפי שהיא כתובה בסידור או שיש לשנות את נוסחיה, ובמקרה זה, איך לנסח את תפילת 'נחם' בשנה זו?"

כבר אשתקד הורינו לכל בתי הכנסת בצה"ל, שיש לומר בתשעה באב במנחה רק את תחילתה וסופה של תפילת "נחם" ולהשמיט את האמצע, לאור התמורה שחלה בהיסטוריה היהודית עם שחרורה של ירושלים ואיחודה. אף על פי שעדיין לא שוחרר הר הבית מאפוטרופסות זרה ועדיין הוא שומם, הרי תפילת "נחם" מדברת על ציון וירושלים. וכבר בררנו את שני המושגים האלה בספר "תורת המועדים" (במאמר "הליכות החורבן").

אי לזאת הורינו לומר את הנוסח בתשעה באב כדלהלן: "נחם ה' אלקינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים, לבי לבי על חלליהם, מעי מעי על חלליהם, כי אתה ה' באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה" וכו', עד סוף התפילה. בזה אנו יוצאים ידי חובת ההלכה, כי לא השמטנו את הברכה הזאת מתפילת העמידה וגם לא התפללנו תפילת שוא. כי לפי ההלכה, אמצעה של התפילה אינו מעכב ובלבד שיאמר את הפתיחה והסוף.

הנוסח של התלמוד ירושלמי במס' ברכות (פ"ד הל"ג) הוא שבמקום "נחם" בנוסח שלנו יש לומר "רחם ה' אלקינו ברחמין הרבים ובחסדיך הנאמנים עלינו ועל עמך ישראל ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך" וכו' פתיחה זו מתאימה אולי יותר לתקופה שלנו אולם, גם הנוסח של הירושלמי מדבר אחרי כן על "העיר האבילה והחריבה וההרוסה והשוממה הנתונה ביד זרים הרמוסה ביד עריצים" וכו' ואינו מתאים כיום. לכן לא החלפנו את הנוסח המקובל אלא השמטנו את האמצע והכל על מקומו בא בשלום.

בברכת הנחמה והגאולה השלמה,

שלמה גורן²

**נוסח תפילת "נחם" של הרב שלמה גורן
נתקן בצה"ל, לקראת תשעה באב ה'תשכ"ז**

"נחם ה' אלוקינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים ואת העיר האבלה החרבה וההרוסה. ציון במר תבכה וירושלים תתן קולה, לבי לבי על חלליהם, מעי מעי על הרוגיהם, ולישראל עמך נתתה נחלה ולזרע ישורון ירושה הורשת. נערה ה' אלוקינו מעפרה, והקיצה מארץ דויה, נטה אליה כנהר שלום וכנחל שוטף כבוד גוים, כי אתה ה' באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה, כאמור: ואני אהיה לה נאום ה' חומת אש סביב, ולכבוד אהיה בתוכה. ברוך אתה ה' מנחם ציון ובונה ירושלים.

בהקדמת 'סידור לחייל' שיצא בשנת תשל"ל, הסביר הרב גורן את תיקון הנוסח: "הנוסח המסורתי המיוחס לרא"ש המדבר על "העיר הבזויה" וכו', אינו הולם כאשר ירושלים משוחררת ונמצאת בשלטון ישראל – לכן בחרנו בנוסח שונה לתפילת "נחם", המבוסס על נוסח התלמוד הירושלמי, רב עמרם גאון והרמב"ם, בהשמטת הקטעים הנראים כבלתי מתאימים כעת". (דיון נוסף על נוסח זה ראה 'הצופה' ט' באב תשל"ט, ח' באב תש"ם). כעבור שנה, לקראת תשעה באב ה'תשכ"ח, פרס הרב גורן בפני חיילי צה"ל את האופן שבו הוא רואה את התקופה ומשמעותה:

"חיילי ישראל, על אף המפנה הגדול שחל בהיסטוריה היהודית, על ידי ניצחוננו המזהיר של צה"ל במלחמת ששת הימים, כאשר זכינו לשחרורה ואחדותה של ירושלים, עיר האלוקים, מלגיונות זרים וגאולת הארץ המובטחת מפי הגבורה, אין אנו פוסקים מלהתאבל על זיו העלומים של עם ישראל מימי קדם, ועל תפארת מקדשו הראשון והשני שחרבו. קרוב לאלפיים שנה צמנו והתאבלנו על הפורענות והחורבן שבעבר, ועל ההווה הרצוף של העם שלא היה שונה בחומרת זוועתו ובחרדת האימים שבו מן העבר.

כעת הגענו בחסדי ה' למציאות חדשה בחיי עמנו. גבר ישראל על אויביו, עם ישראל חולש על גורלו, הולכים אנו ומתקדמים לקראת הגשמת חזון הנביאים, כיסופי הדורות מתגשמים לנגד עינינו. בכל זאת עלינו להמשיך ולהתייחד עם נוראות החורבן והשוואה שבעבר הרחוק והקרוב. כאשר מסכת חורבן וקינות זו, אותה אנו קוראים באבלנו הלאומי, צופנת בחובה את ניצני הגאולה, בה מצא העם ניחומים לדורותיו ותקווה לאחריתו.

לא נשאנו קינה על חורבן שאין אחריו תקומה, ולא התאבלנו על פורענות שאין אחריה תחייה. אבלו של תשעה באב וקינת החורבן היו לשם חיזוק התקווה ועידוד עצמי של

א. הערת עורך תרומת הגורן ח"א: המקורות עליהם מבוסס הנוסח הנ"ל מובאים בספרו של הרב: "הירושלמי המפורש", מס' ברכות פ"ד ה"ג, בחלק ה"מקורות", ד"ה "יחיד בתשעה באב".

האומה. אם נשמור על הקשר עם תפארת העבר, ונדע להעריך את אשר אבר לנו, לא נתייאש מן העתיד ונהיה נכונים לניסיונות מחודשים של תקומה וגאולה. זאת קינה שטופת תקווה, וזו אבלות שאחריה שמחה וגאולה.

לכן גם כעת על אף ניצני הגאולה הנראים בשמי ישראל, מחובתנו לעורר את געגועי העם אל תפארת העבר שאבדה לנו, כדי לדלות ממנה את ייעודנו בהווה ובעתיד. אם ישנו גורם בחיי העם אשר שמר בתנאים הקשים ביותר על חיינו בתפוצות, על הקשר והזיקה שלנו עם מולדתנו העתיקה, הרי אלו ימי בין המצרים.

הימים הללו מ"ז בתמוז עד יום צום תשעה באב, שהיו קודש להתייחדות עליונה של העם עם חירותו, ארצו ובית מקדשו, ימים אלו הביאו מדי שנה בשנה לידי התעוררות לאומית מחודשת ולידי ניסיונות תכופים ומחוזקים של נידחי ישראל להחיש את קץ גאולתם.

תנועות משיחיות רבות קמו לישראל מימי הבית השני ואילך כפי המסופר בספר "תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים" ליוסף בן מתתיהו הכהן. תנועות אלו לבשו צורות שונות ומגוונות מדי דור ודור עד היום הזה, אם על ידי התעוררות מיסטית של חכמי הקבלה שעוררו את העם לגאולה לאומית ורוחנית, כפי שקרה בתקופת ימי הביניים בספרד בעת התחדשות תורת הקבלה במאה הי"ב והי"ג בימי הרמב"ן, ואם על ידי יצירת תנועות וזרמים לעלייה לארץ מדי פעם בפעם או כאשר קמו משיחי שקר בבית השני ובתפוצות ישראל באירופה, במזרח ובתימן שניסו לעורר את ישראל לגאולה בקסמי שווא. כל אלו צמחו וגדלו על קרקע פורייה של הציפייה לגאולה ועל רקע נרחב של כיסופי משיח שהיו מושרשים עמוק עמוק בלב העם לפי מסורת התלמוד מיד עם חורבן הבית נולד משיחם של ישראל, ללמדנו ששיתלי הגאולה עלו וצמחו על קרקע החורבן, ולא היתה כל הפסקה בין חורבן הבית השני לניצני הגאולה השלישית, ולא נשאר העם רגע קט ללא זיק של תקווה, כפי שקבעו חכמי דור החורבן: "מהרה יבנה בית המקדש".

ההתפתחות הדרמטית שחלה במעמדו של ישראל כעם, הנה גם היא תוצאה ישירה של נוראות החורבן והצטברות סאת הייסורים של העם היהודי על פני ההיסטוריה שלו העקובה מדם, דמע ויגון. הצום והקינות חישלו את רוחנו והפיחו בנו תקווה וביטחון להתנערות מחודשת, והם אשר הביאו בסופו של התהליך למפנה הגדול בחיינו, ושבתוכו העם ההולכים בחושך ראו אור גדול.

אמנם עדיין רחוקים אנו מגאולה של ממש. כאשר אויבי ישראל עומדים עדיין על פני גבולותינו וזוממים להכחידנו, וטרם זכינו לשלום המיוחל, אסור לנו להסיח את דעתנו מן הסכנה הצפויה לעצם קיומנו כעם. עם ישראל מחויב הוא לאפר הקדושים, מהם הוא יונק את עוצמתו וגבורתו נאצלת מגבורת הרוח שנתגלתה בשנות השואה והחורבן מאז המרד הגדול בסוף ימי הבית השני עד שנות השואה הנאצית באירופה, נקרא נא את מגילת איכה,

ונקונן על חורבן הבית הראשון והשני, כדי שנזכה לכונן את הבית השלישי. העם שאינו מתייאש מפורענות ויודע לבכות אלפי שנים על בית מקדש שחרב, ידע למסור את נפשו על בניינו המחודש ועל גאולתו השלישית.

נסי ה' הגדולים שהתרחשו לנגד עינינו במלחמת ששת הימים, ראשית התגשמות חזון הנבואה שנתגלה בימים נוראי הוד אלו, חייבים להביא לידי תחייה רוחנית כללית. כפי שהובטח לנו מפי הגבורה (יואל ג, א-ה): "והיה אחרי כן אשפוך את רוחי על כל בשר ונבאו בניכם ובנותיכם... ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותימרות עשן. השמש יהפך לחשך והירח לדם לפני בוא יום ה' הגדול והנורא. והיה כל אשר יקרא בשם ה' ימלט כי בהר ציון ובירושלם תהיה פליטה כאשר אמר ה'..."

בוטחים אנו בדבר ה' שיקום לעולם, ובחזון הנביאים בדברי זכריה בן ברכיה בן עדו לאמור (זכריה ח, ט): "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים...". וכבר קבעו חכמינו זיכרונם לברכה (מכות כד, ב): "עד שלא נתקמה נבואתו של אוריה בידוע שנבואתו של זכריה מתקיימת ככתוב (זכריה ח, ג): 'כה אמר ה' שבתי אל ציון ושכנתי בתוך ירושלם ונקראה ירושלם עיר האמת והר ה' צבאות הר הקודש'". (מאבל לנחמה, 'משנת הגורן', הרב קובי דמבינסקי (עורך) עמ' 189-191, ידיעות-ספרים, תשע"ו, מתוך תכנית הרדיו, "וחי בהם" בגלי-צה"ל לקראת תשעה באב ה'תשכ"ח)

♦

ט"ו חשוון תשל"ט

לכבוד ידידי הדגול, רב פעלים לתורה לעם ולמדינה הרב ל.י. רבינוביץ שליט"א.
שלומך ישגא לעולם, כבוד הרב רבינוביץ.

קבלתי לנכון את מכתב כב' מתאריך י"ב בתשרי תשל"ט, בו כב' מחווה דעתו "שהגיע הזמן לעשות רביזיה של הפיוטים בימים הנוראים ובסליחות, בכדי להוציא את הפיוטים שאינם הולמים את המציאות של ימינו". וכב' מביא שתי דוגמאות לכך ושואל: איך אפשר, לאחר איחוד ירושלים השלמה בתור בירת ישראל... עוד לומר ולהגיד על ירושלים שהיא "מושפלת עד שאול תחתיה", כפי שנאמר בפיוט "אזכרה" בתפילת נעילה? ובמוסף של יוהכ"פ בפיוט "אין לנו", ברשימת הדברים שאין לנו בזמן הזה, נמנית גם ירושלים. וכב' מתרעם ע"ז ואומר "חזרה על המילים האלה היא שקר וגם כפיות טובה".

לאחר שחרור הר הבית, ירושלים, יהודה ושומרון במלחמת ששת הימים, חשבתי והאמנתי שהנה "זה היום קוינו לו נגילה ונשמחה בישועתו" (עפ"י ישעיה כה, ט), וחזון כל הדורות

נתגשם לעינינו, כפי שפרסמתי במנשר לקראת יום ה' הגדול בכ"ז באייר תשכ"ז. לפני צום תשעה באב שנת תשכ"ז, הדפסתי בסידורי התפילה של צה"ל נוסח שונה של תפילת "נחם" במנחה של תשעה באב, המבוסס על נוסח התלמוד ירושלמי והראשונים, המתאים יותר לתקופה שלנו, כאשר ירושלים משוחררת ונמצאת תחת שלטון יהודי, מבלי לומר על ירושלים "והבזויה מכבודה, והשוממה מאין יושב. והיא יושבת וראשה חפוי כאשה עקרה שלא ילדה. ויבלעוה לגיונות" וכו', משום שחשבת שיש בזה משום "דובר שקרים לא יכון לנגד עיני" (תהלים קא, ז), וכפי שנאמר במס' שבת (קמט, ב) לענין רוחו של נבות. בתפילת מנחה הראשונה שערכתי ליד הכותל המערבי ביום השחרור של הר הבית, ועברתי כש"צ לפני התיבה, הוספתי תפילת "נחם" בחזרת הש"צ לפי הנוסח החדש. לקראת יום הכיפורים הראשון בצה"ל, לאחר שחרור ירושלים בשנת תשכ"ח, הוריתי לשנות את הפזמון הראשון בפיט "אזכרה אלקים" המבוסס על אותיות אמת, ובמקום "ועיר האלקים מושפלת עד שאול תחתיה", יש לומר: "ועיר האלקים לבניה הומיה". אולם אודה ולא אבוש כי לאחר מלחמת יום הכיפורים העקובה מדם, כשחלה התדרדרות מוסרית, מורלית ולאומית בעם ובמדינה, ולאור ההכרה בעם הפלשתינאי מצדנו וההכנות הנעשות כאן לקראת הסגרת חלק גדול מארץ מכורתנו ומנחלת אבותינו לערבים ולפלשתינאים², ורבים הסימנים והחששות שגם על "ירושלים ידו גורל" כנבואת עובדיה (א, יא), אינני רואה סיבה לשנות דפוסים קיימים, כל עוד שמורגשת נסיגה בכל המישורים והעמיד לטוה בערפל.³

♦

הערות המלקט (ש.ה): להשלמת הדיון בשיטת הרב שלמה גורן, מצאנו לנכון להביא כאן את הדברים הבאים:

בספר 'פסקי שלמה' מאת הרב שלמה אבינר (בעריכת הרב מרדכי ציון) כתב: 'יש אומרים שהג"ר גורן חזר בו כמו שכתוב בספר תרומת הגורן (ח"א סי' קלא) על השינוי בנחם. אמנם, שמענו בשם בני ביתו שהמשיך להוציא את סידור צה"ל עם נוסחו וגם התפללו כן במניינו. ייתכן שהוא בעצמו שינה הנהגתו אבל זו לא הוראה לרבים. עד כאן דבריו.

ב. **הערות המלקט (ש.ה):** כוונתו להסכם ה"שלום" עם מצרים בו ניתנה גם הכרה באוטונומיה לערביי ארץ ישראל.

ג. **הערות המלקט (ש.ה):** ראה את מכתבו של הרב גורן בעת ההיא לרה"מ מנחם בגין בעניין זה. מובא בהקדמת ספרו "הר הבית" – משיב מלחמה, ח"ד, עמ' 45-43 מהדורת תשס"ה.

ואכן, גם בשנת ה'תש"מ, בעת כהונתו של הרב גורן כרב ראשי לישראל, פורסמה הודעה בעיתונות מטעם הרה"ר, ובה נוסח התפילה של הרב גורן (ראה בספר 'המעלות לשלמה' עמ' 136).

2

נוסח תפילת 'נחם'

הרב עובדיה יוסף (תרפ"א-תשע"ד)

הראשל"צ וראש מועצת חכמי התורה

שאלה: האם לא הגיעה השעה לשנות את הנוסח שבתפילת נחם הנאמרת בתשעה באב? ובמיוחד מה שאומרים על ירושלים: העיר החרבה והבזויה והאבלה והשוממה, שאינו תואם את המציאות כיום, כי לשמחתנו עינינו הרואות שירושלים הולכת ומתפתחת בקצב מהיר, והולכת ונבנית ומתיישבת עם בניה בונה לאלפים ולרבבות מישראל, כן ירבו, ואל הכותל המערבי נוהרים מכל קצוי תבל, אלפים ורבבות בקול רנה ותודה המון חוגג.

תשובה: תפילת נחם שהיא מעין המאורע בתשעה באב, נזכרה בירושלמי (בפרק ד דברכות הלכה ג). ובסידור רב סעדיה גאון (עמוד שיח), ובסידור רב עמרם גאון חלק ב (דף קלב ע"א), תוך שינויים קלים ע"ש. והנה מבואר בסידור רב סעדיה גאון (במבוא עמוד י), שבתפילות ובמטבע הברכות אנו סומכים על המקובל בידינו במסורה מנביאי ה' ואנשי כנסת הגדולה, שהיו להם שני סדרים בתפילות, סדר אחד לזמן מלכות ישראל, וסדר אחר המיועד לזמן הגלות ע"ש. וזה על פי מה שאמרו (בנזיר לב ע"ב), שיודעים היו שעתיד המקדש לחרב. [ובספר סדר היום דף ח ע"ב, כתב, נוסח ברכת אמת ויציב נתקן ע"י בני הגולה שהיו רחוקים מירושלים, וכששלח אחריהם עזרא, לא רצו לעלות, באומרם, הואיל ובית המקדש השני עתיד לחרב ועתידים לגלות פעם אחרת, למה לנו להכפיל יגוננו, טוב לנו לעמוד במקומנו ולעבוד את ה', וכדי שלא יחזיקום ברשעים ומחוסרי אמונה, כתבו זה השבח הגדול והקדוש. וכן הובא בספר שלמי צבור (דף ק ע"ב) ע"ש]. נמצא שגם הנוסח של תפילת נחם המקובל בידינו מדורי דורות יסודתו בהררי קודש, על ידי רבותינו אנשי כנסת הגדולה. ורבי דוד אבודרהם (בדף סט ע"ד) כתב, בביאור תפילת נחם: את העיר האבלה, על שם הכתוב דרכי ציון אבלות (איכה א, ד). החרבה, על שם אשר ירושלים חרבה ושעריה נצתו באש (נחמיה ב, יז). וכן נאמר ניחם כל חרבותיה. והבזויה, על שם ראה ה' והביטה כי הייתי זוללה. והשוממה מבלי בניה, על שם כי רבים בני שוממה, ונאמר כל שעריה שוממים. וראשי תיבות של אבלה חרבה בזויה שוממה, אחבש, לרמוז ביום חבוש ה' את שבר עמו ע"ש. ולכן מי הוא זה ואיזהו בדורות אלו שיכול להרהיב עוז לתקן ולשנות מנוסח התפילה שנתקן ע"י רבותינו הקדושים,

אשר רוח ה' דבר בם ומלתו על לשונם. ובכל תיבה ותיבה ובכל אות ואות שתיקנו במטבע הברכות והתפילות, גנוזים בהן סודות נשגבים ומופלאים, ודברי קדשם מיוסדים על אדני פז ברזין עילאין טמירין. וכמ"ש מרן החיד"א בשו"ת חיים שאל (סוף סימן יא): כי נודע שכל עניני התפילות בנויים ומיוסדים על אדני רזי עולם כמו שנראה מהזוהר הקדוש וכתבי רבנו האר"י זצ"ל, שהכל מתוקן ומסודר בכוונות עליונות, ובזה נבין מ"ש (בברכות כח ע"ב): אמר להם רבן גמליאל הזקן לחכמים, כלום יש בכם אדם שיודע לתקן ברכת המינים, עמד שמואל הקטן ותיקנה, ולכאורה יפלא על גדולי ישראל רבן גמליאל וחכמים שבדורו, כי מה חכמה היא זו לתקן דברות שתים בלשון הקודש וכו', אלא שלהיות וכל אות ואות מנוסח הברכות סוד שתו ביחוד וזיווג מדות העליונות, לפיכך צריך חכם גדול שרוח הקודש שורה עליו לכוון הדברים לפי סודן, לדעת פגם המינים והמשכת האורות לדחות יניקת הסט"א וכיו"ב, דברים העומדים ברומו של עולם. (ועמד שמואל הקטן ותיקנה, כי לו נגלו כל תעלומות חכמה, וכל רז לא אניס ליה, כמבואר בסנהדרין יא ע"א) עכת"ד. וכן כתב הפני יהושע בחידושיו לברכות (כח ע"ב). וכ"כ הגאון יעב"ץ בספר מגדל עוז. והגר"ח מואלוז'ין בספר נפש החיים (שער ב פרק יג) ע"ש. ואם כן מה כוחנו לשנות הנוסח שבתפילת נחם, שהוא מעין המאורע בתפילות תשעה באב, ואין אתנו יודע עד מה.

ובאמת שגם לפי פשוטו יתבאר הנוסח של תפילת נחם, שהוא על הר ציון ששמם שועלים הלכו בו. כי מקום המקדש וסביבותיו נתונים ביד זרים שונאי ישראל, וירושלים העתיקה עודנה מלאה גילולים של עכו"ם, בכמה כנסיות טמאות, ואשר על ידי כמריהם ומנהיגיהם דם ישראל נשפך כמים בכל הדורות, ובסביבות המקדש קבורים ישמעאלים, סביב רשעים יתהלכו, ולכל עם ישראל אסור מן התורה להיכנס להר הבית משום טומאת מת, והערבים מכניסים פגרי מתיהם אל המקום המקודש לנו ביותר. (וכמ"ש בזוהר חדש פרשת ויצא, פעם אחת ראו חכמים את רבי אלעזר בן ערך שהיה יושב ובוכה, וכשנשאל לפרש הדבר, אמר, אני בוכה על אבן השתייה שבתוך בית המקדש, והמשיך: הוי אבן הקדושה העולה על כל קדושה! היאך עתידים אומות העולם לזלזל בך, ולהושיב מתיהם הטמאים עליך, לטמאות המקום המקודש, כי אנכי הרואה שעל אבן השתייה עתידין לתת האומות את פגרי מתיהם, מי לא יבכה על כך, אוי לאותו הדור שיתרחשו בו דברים אלה! וכתב על זה בספר אלה מסעי (דף יב ע"א), ועינינו הרואות שחזיון נבואתו של רבי אלעזר בן ערך נתקיים כעת בעוונותינו הרבים, שהישמעאלים מכניסים מתיהם קודם קבורה על אבן השתייה, שהיא בכפת קודש הקודשים. וכ"ה בספר חבת ירושלים עמודים רסד-רסה). ועיקר יישובה של ירושלים בזמן הבית שהיה בצד דרום של בית המקדש, מאוכלס עדיין על ידי הערבים שונאי ציון, ישליו אהלים לשודדים ובטוחות למרגיזי אל, (ראה סוכה נב ע"ב). וכמה בתי כנסת שהיו לתפארת עמנו בעיר העתיקה, עודם חרבים ושוממים, מעת נפילת ירושלים העתיקה בידי הלגיונות

של ירדן. ועוד כהנה וכהנה, היש לך בזיון וחורבן ושממה גדולים מאלה? על זה היה דוה לבנו על אלה חשכו עינינו. וכבר אמרו חז"ל בירושלמי (יומא פרק א הלכה א): כל דור שלא נבנה בית המקדש בימיו כאילו הוא החריבו. ואמנם אנו שרים ורוקדים על שזכינו לחזור לכותל המערבי, שהוא שריד בית מקדשנו, שכולו זכר לחורבן, וכמ"ש זכור תזכור ותשוח עלי נפשי, וכמ"ש בספר כפתור ופרח (פרק ו דף יט ע"ב), שגם העליה לרגל בזמן הזה כדי להרבות עגמת נפש וכו' ע"ש. וידוע המשל של הרה"ג ר' יעקב קרנץ, המגיד מדובנא בספר אהל יעקב (פרשת וילך ס"א ע"א), על הפסוק הטה אזנך לרנתי, כי שבעה ברעות נפשי וכו' ע"ש. ועדיין רחק ממנו מנחם משיב נפש.

ומלבד זה גם הרוחניות של ירושלים היא בעוה"ר בשפל המדרגה, כמו שפירשו במאמר: אזכרה אלקים ואהמיה בראותי כל עיר על תלה בנויה, וירושלים מושפלת עד שאול תחתיה. כי מה מאוד ידאב לב כל החרד לדבר ה' על התפרקות הדור מחיי תורה ומצוה, חינוך אלפים ורבבות מילדי ישראל ללא תורה וללא מצוה, והרס חומת הצניעות והמוסר, וריבוי חילולי השבת, והפרת סדרי הכשרות, ועוד כהנה וכהנה. בושנו וגם נכלמנו כי שודדו ארמנותינו, אלו הארמונות של תורתנו הקדושה. ותפילתנו להבורא יתברך, ישוב ינחמנו יכבוש עוונותינו. וצום החמישי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים, ויקויים בנו שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה, שישו אתה משוב כל המתאבלים עליה. כאיש אשר אמו תנחמנו כן אנכי אנחמכם ובירושלים תנוחמו.⁴

3

נוסח תפילת 'נחם'

הרב חיים דוד הלוי (תרפ"ד-תשנ"ד)

רבה של ת"א יפו וחבר מועצת הרבנות הראשית לישראל

שאלה: המוצדק לומר בתשעה באב בימינו אלה: "נחם... את העיר החרבה והבזויה והשוממה מבלי בניה"? ועוד שאלה לי אליך. עתה אחרי כיבושה של ירושלים בידי צה"ל כשהמוני בית ישראל ממלאים את חצר הכותל – המערבי בקול המון חוגג, הייתכן שבתפילת "נחם" הנאמרת בט' באב בתפילת המנחה, נאמר על ירושלים "העיר האבלה השוממה והבזויה מבלי בניה".

תשובה: בזאת צדקת. גם אני הרגשתי בתשעה באב הראשון אחרי מלחמת ששת הימים שאינני יכול יותר לומר בתפילתי דברים אלה, שהם בחינת דובר שקרים לפני ה'. כי לא זו בלבד שכל השנה כולה וביחוד בימי חג ומועד, כולל ה' וכ"ח אייר, שוקקת ירושלים המון חוגג, אלפים אלפים בניה של האומה, באים אל ירושלים החוגגת, והקורנת אושר ושמחה,

ומעניקה תחושת כבוד ממלכתי ולאומי בלב כל אדם מישראל, אלא שאפילו בתשעה באב, יום האבל הלאומי, כאשר באים המוני בית – ישראל אל הכותל – המערבי, מעוטפים באבלם על חרבן הבית, גם אז מורגשת פנה מסוימת בלבי, אליה לא יכול לחדור האבל, זו פנה של שמחה על ראשית צמיחת גאולתנו.

ואותו כותל, שידוע גם בשמו "כותל הדמעות", שבו נגלתה שכינת ה' תמיד כל הימים, גם אחרי החורבן, והיתה עטויה בבגדי קדרות וחושך (כדברי הזוה"ק פנחס רטו. ברע"מ ובתצא רעט ב), ובהגיע לשם אדם מישראל מיד התעורר בבכי על גלות השכינה, הנה עתה כשבא אדם לשם אפילו בתשעה באב, אינו יכול שלא לחוש שמחה פנימית, בראותו המוני בית ישראל ממלאים את חצר המקדש, וכנראה שגם שכינת ה' אינה עטויה יותר בגדי חושך וקדרות, מול ירושלים השלמה, העיר שחברה לה יחדיו תחת שלטון ישראל.

ולכן, אין ספק שיש משום דובר שקרים לפני ה', לומר על ירושלים זאת, "העיר החרבה הבזויה והשוממה מבלי בניה", וביחוד לפי נוסחת אשכנז, "האבלה מבלי בניה, והחרבה ממעונותיה, והבזויה מכבודה, והשוממה מאין יושב", שבודאי הוא דובר שקרים. מסבה זאת נהגתי אנכי להוסיף מלה אחת בלבד, ולשנות מלה אחת בנוסח "נחם", כדי להמלט מדברי שקר, וכך אני אומר: "נחם ה' אלקינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים (כי כל זמן שלא נבנה בית – המקדש עדיין אנו שרויים באבל) ואת העיר שהיתה חרבה ובזויה ושוממה מבלי בניה. היא ירבה וראשה חפוי וכו' וכו'. ולפי"ז התפילה היא שינחם ה' את אבלי ציון וירושלים, ואת העיר שהיתה עד כה חרבה ושוממה מבלי בניה, אך עדיין זקוקה היא לנחמה, עד שיתקיים בה מקרא שכתוב: ואני אהיה לה נאום חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה.

ואעיר לך פרט שלא שאלתני עליו, אלא שמתוך מכתב – שאלתך נראה שברור לך כדבר פשוט שתפילת "נחם" נאמרת בתפילת המנחה בלבד, וזה אינו נכון. וזו לשון מרן: "בתשעה באב אומר בבונה ירושלים נחם ה' אלקינו את אבלי ציון וכו' ועננו בשומע תפילה". ומלשון זו נראה בבירור, שאומר נחם בכל התפילות, כפי שאומר עננו בכל התפילות. והרמ"א כתב: "שהמנהג פשוט שאין אומרים נחם רק בתפילת המנחה של ת"ב, לפי שאז הציתו אש במקדש ולכן מתפללים אז על הנחמה". וכך המנהג פשוט באמת בקהילות האשכנזים. אך לפי דברי מרן, יש לאמרו בכל התפילות, וכך כתבו כמה מגדולי הפוסקים (מרן החיד"א בברכ"י והפר"ח שהיה רבה של ירושלים ועוד), אלא שיש בקהילות הספרדים שנהגו לאמרו במנחה בלבד, וכל קהלה תחזיק במנהגה כדי שלא לגרום ח"ו למחלוקת, אבל אם אפשר להסביר לצבור שדעת מרן היא לאמרו בכל התפילות, ושכן ראוי לקהילות הספרדים לנהוג – מה טוב ומה נעים. יתן ה' ונזכה בקרוב בימינו לנחמת ציון וירושלים, בביאת משיח צדקנו ובבניין בית מקדשנו ותפארתנו.⁵

ארבע תשובות בענין נוסח "נחם" בתשעה באב:

הנני מאשר קבלת מכתב כת"ר מיום י"ט מנ"א דנא ומתכבד להשיב: כת"ר בתמיהתו עלי שנהגתי להוסיף מלת "שהיתה" בתפילת "נחם" של ט' באב, ולשנות מלת היא "יושבת" ולומר היא "ישבה" – שואל: איך נפרנס נוסחאות "עננו" בשאר ימי התעניות... ואמירת "כי בצרה גדולה אנחנו" ואיזה צרה... ומדוע לא העירו הפוסקים על כך וכו'.

לענ"ד פשוט הדבר שימי התענית הם ממש על אותן צרות שאירעו לאבותינו באותם ימים, ועדיין לא באו על תיקונם, ועומדים אנו עדיין באותה צרה, אם גם אולי לא בשלמותה. ואין ספק שכל זמן שלא נגאלנו גאולה שלמה ע"י משיח צדקנו עדיין אין תיקון גמור לחרבן הבית וגלות ישראל וכו': ומה שמציין כת"ר שמחת ניצחון אנטבה שאירע ביום י"ז בתמוז, ואיך נאמר בצרה גדולה וכו' (אם הכוונה לימים אלה), תמיהני וכי ניצחון אנטבה גדול מניצחון מלחמת ששת הימים, ועדיין אנו בצרה, ועדיין נכונים לנו קשיים מדיניים, ואפילו מערכות צבאיות קשות נכונות לנו עד לגאולה השלמה, וכל זמן שלא בא משיח צדקנו עדיין מתענים אנו על הצרות שאירעו לאבותינו "ולנו", ממש כדברי הרמב"ם בהלכות תענית פרק ה הלכה א עיין שם.

ובודאי צודק כת"ר באמרו שימי התענית משחזרים כל מאורעות שאירעו וכו', כמו ימי השמחה, ולכן פשוט שיש להתבטא "זמן שמחתנו" "זמן חרותנו" וכדומה, אף אם נמצאים ביגון וצרה, אבל מכאן ועד לביטויים שהם נגד המציאות והאמת רחוקה עדיין הדרך. ואדרבא, התיקון שהנהגתי משלים את הרעיון של כת"ר כדי שנוכל לשחזר את מאורעות אותם ימים, נתאר את כל האמת כיצד נראתה ירושלים באותם ימים, אבל לומר עליה כיום "העיר החרבה הבזויה והשוממה מבלי בניה", זאת לא אוכל להבין. וכבר מאז מלחמת ששת הימים נהגתי בעצמי תיקון זה.

ומה שכותב כת"ר בפשיטות שגם בבית שני אמרו "נחם" אף שהיתה ירושלים בנויה וכו', זו ודאי צריכה הוכחה גדולה, כי אעפ"י שהתענו על חסרון חמשה דברים (יומא כא, ב) וכפי שכת"ר כותב, אבל ודאי ש"נחם" לא היו יכולים לומר, ויהא זה מהסבה ההיסטורית הפשוטה שתפילת "נחם" היא יחסית חדשה, וחבורה אחרי חרבן הבית השני, ולכן אינה נמצאת בתלמוד בבלי והדברים ארוכים. ואם כונת כת"ר שאמרו איזו תפילה דומה בתכנה ל"נחם", זו ודאי צריכה ראייה חותכת ולא מסתמא. במכתב שהנני מצרף בזה ימצא כת"ר עוד טענות לצדקת דברי. והנני בברכה נאמנה לכת"ר ובצפייה לגאולתנו השלמה וברגשי כבוד ויקר.

♦

הנני לאשר קבלת מכתב כת"ר מיום א' לסדר... ואת האמת אגיד, שחדלתי מלהשיב תשובות לשואלים בנושא "נחם", וגם דרך העיתונות בקשתי לא להקפיד באם לא יקבלו השואלים

תשובה, אך מה אעשה וקשה עלי ביותר לא להשיב לת"ח הכותב אלי, ומתוך מכתבו ניכר שכב' ת"ח הנהו. זאת ועוד, יש במכתבו נקודה חדשה שאחרים לא עמדו עליה, ולכן אשיבנו עליה בעיקר:

והנה כב' תמה עלי, מה ראיתי להציע תיקונים בתפילת "נחם" אחרי שבדורות קודמים שהיתה ירושלים מיושבת בישראל, רבנים וישיבות וכו' ולא עלה על דעתם לתקן מאומה בתפילת "נחם". זה תמצית השגת כב' עלי.

ותשובתי בצדה. הדגשתי בדברי "אחרי מלחמת ששת הימים", והכוונה פשוטה וברורה לשלטון ישראל על ירושלים העתיקה והר הבית. ואין ספק כי בדורות הראשונים כאשר גוים זרים שלטו על ירושלים היתה עדיין בבחינת חרבה ושוממה גם אם ישבו בה כמה אלפי יהודים, משא"כ עתה. וחילי דידי מדברי מרן הב"י על מ"ש הטור, הרואה ערי יהודה בחרבנן אומר... וקורע (בסי' תקסא). וכתב מרן הב"י והאי ערי יהודה בחרבנן דקאמר דהיינו וכו'. ואפשר וכל שהן בידי עו"ג אעפ"י שיש בהם ישוב, בחרבנן מיקרי, וכן עיקר עכ"ל. ומי לנו גדול ממרן הב"י שקבע בפשיטות שמציאותן של ערי ישראל בידי גוים הן בחינת "בחרבנן" אעפ"י שיש בהם ישוב, ודו"ק.

ועתה שגם זכינו לשלטון ישראל בירושלים, וגם להמוני בית ישראל שגרים בה, וממלאים את חצרות בית ה', הוא הכותל המערבי בקול רנה ותודה לה', לא מיקרי יותר "בחרבנן". וא"כ איך נאמר "העיר החרבה הבזויה והשוממה", והכל הוא בחינת דובר שקרים לפני ה'. וכמה צריכים לדייק ולדקדק בתפילותינו לפני ה'י"ת, וכמו שכתב הרב בעל החינוך במצוה תרו. ורצוף בזה הנני ממציא לכב' תשובה שכתבתי למשיג אחר, ואולי יש בה כדי תשובה במקצת לטענות אחרות הרמוזות במכתבו. והנני בברכה ובצפייה לגאולתנו השלמה במהרה. אף כי אינני עונה לשום מכתב הדין בתפילת "נחם", משום שאין לי מה להוסיף על מה שכתבתי ופרסמתי בנדון, אעפ"י כ בתור יוצא מן הכלל, הנני משיב לכב' על מכתבו מיום ר"ח מנ"א דנא, מטעם הכמוס עמדי.

כל התיאור של כב' על ירושלים של ימינו, ללא מקדש, ואלפי זרים גרים בתוכה, וגלות ישראל בחו"ל, הכל אמת ונכון, אך האם זה מצדיק לומר דברים שאינם נכונים? תפילת "נחם" נכתבה בתקופה שאחרי החורבן, כאשר הסבו הרומאים שמה ל"איליה קפיטולינה", ואסרו על היהודים לגור בה. באותו מצב כל התיאור של תפילת "נחם" הוא אמת. אך בזמננו, שאמנם אבליים אנו עדיין ואבלה יחד אתנו ירושלים על חרבן בית המקדש, אך שבה העיר תחת שלטון ישראל, וצה"ל מופקד על בטחונה, הייתכן שנאמר "העיר החרבה הבזויה והשוממה מבלי בניה" האם מפני שיש גולה יהודית, אז הפכה ירושלים לבזויה שוממה? הלא גם בזמן הבית חיו מיליוני יהודים (קרוב לששה וחצי מיליון) בחו"ל, והאם אז היתה ירושלים בזויה וחרבה ושוממה? כמו"כ חיו בזמן הבית אלפי גוים בירושלים וביתר ערי

ישראל, והאם משום כך קראו לה אז "חרבה בזויה ושוממה" ובתקופת בית ראשון עבדו ע"ז בכל פנה בירושלים, האם משום כך היתה העיר בזויה וחרבה ושוממה, ומה בכך שיש היום כנסיות ומסגדים בעיר. עובדא זאת אינה מצדיקה עדיין לקרוא לירושלים בזויה ושוממה מבלי בניה. והעיקר שבעיקרים, שזו אינה אמת, חרף כל המצב שכב' תיאר במכתבו, כיצד נאמר "שוממה מבלי בניה", כשגרים בה מאות אלפי יהודים, ואל רחבת הכותל באים באלפיהם.

ושמא משום שאנו מנועים מלבוא אל הקודש פנימה, אל מקום המקדש – האם מקום המקדש הוא כל ירושלים? וישים כב' אל לבו שאנו אומרים בתפילת "נחם" את אבלי ציון, ואת אבלי ירושלים ואת העיר החרבה, הרי כאן, ציון, ירושלים, והעיר, ומה פירושם והגדרתם.

שלמה לויזון בספר "מחקרי ארץ" מעלה השערה כי הוספת יו"ד לירושלים (שכן נקראת במקורה – ירושלים) לשון רבים היא, כי העיר נחלקה תמיד לשתיים, העיר העליונה היא ציון בראש ההר, והתחתונה בשפלת ההר עכ"ל. וידוע כי "ירושלים היתה שתי עירות אחת עליונה ואחת תחתונה, העליונה נפלה בגורל בנימין והתחתונה בגורל יהודה" (בית המדרש ילינק תרצ"ח, השוה יומא יב. זבחים קיח: ונד: וסוטה לז). וכך מבואר בילקוט שמעוני (תהלים, ומקורו במכילתא) על הפסוק: כי בחר ה' בציון אוה למושב לו. עד שלא נבחרה ירושלים היתה כל א"י כשרה למזבחות. משנבחרה ירושלים יצאה א"י... משנבחר בית-עולמים יצאה ירושלים, שנאמר כי בחר ה' בציון, ואומר זאת מנוחתי עדי עד, ע"כ. מעתה, התפילה היא על נחמת ציון, הוא מקום המקדש, ועל ירושלים היא העיר התחתונה, ולפי"ז הסיום ועל העיר החרבה וכו' מן הסתם הכוונה לפרבריה של ירושלים רבתי. ברור איפוא, שהעדר מקדש וקדשיו אינו בא לידי ביטוי בתפילה באמרנו "העיר החרבה הבזויה והשוממה מבלי בניה" אלא בקטע הראשון בלבד "ציון".

ומדויקים הדברים ביותר בנוסח התפילה כפי שבא בירושלמי (ברכות פ"ד ה"ג) רחם ה' אלקינו ברחמיך הרבים ובחסדיך הנאמנים עלינו ועל עמך ישראל, ועל ירושלים עירך, ועל ציון משכן כבודך, ועל העיר האבלה וכו', הנה כי כן התפילה על שוממות המקדש הוא בקטע "ציון משכן כבודך", ואין כל קשר לחרבן הבית עם הביטויים עיר אבלה וחרבה ושוממה. ועתה אוסיף עוד, אם נאמר "היא יושבת וראשה חפוי כאשה עקרה שלא ילדה ויבלעוה לגיונים וירשוה וכו'", האם יש לך שקר גדול מזה, האם ירושלים יושבת בראש חפוי תחת לגיונות רומי ביום הזה?

אבל לפי התיקון הקל שהצעת, הכל מיושב היטב: נחם ה' אלקינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים, ואת העיר האבלה (כי אכן כולנו אבלים עדיין על חרבן בית מקדשנו ועל גלות השכינה) שהיתה חרבה בזויה ושוממה מבלי בניה (ר"ל שאנו מתפללים לנחמת העיר, זו

שהיתה חרבה וכו' והזקוקה עדיין לנחמה). היא ישיבה וראשה חפוי... (אז) ויבלעוה לגיונים ויירשוה (אז) ויטילו את עמך לחרב ויהרגו בזדון חסידי עליון (כל הנ"ל תיאור היסטורי נכון ומדויק) ועל כן ציון במרר תבכה (גם עתה על אותו חרבן ועל אותו הרג של צדיקים) וכו' וכו'. יתן ה' ומהרה נזכה לגאולת ישראל השלמה וימים אלה יהיו לבית ישראל לששון ולשמחה ולמועדים טובים.

הנני מאשר קבלת מכתבך אודות תפילת "נחם", מיום ו' מנ"א דנא ומתכבד להשיבך: בראש וראשונה הנני מתייחס אל צלום קטע עיתונות, בו העמדת את פסק דינו של רב אחד גדול בתורה, האוסר לשנות מאומה בתפילת "נחם", מול פסק דיני המחייב שינוי קל מאד לתיאום התפילה אל המציאות, לבל נהיה בבחינת דובר שקרים לפני ה'.

אם התכוונת בקטע עיתון זה להביא לשימת לבי את טענת אותו רב גדול, שרבותינו אנשי כנסת הגדולה ידעו שעתיד ליחרב בית המקדש וכו' כמבואר בסדור רב עמרם גאון וכו' ולכן גם "נחם" נתקן לכל העתים והזמנים וכו', הנה פשוט וברור שאין כן הדבר. דברי רב עמרם גאון מכוונים אל תפילת י"ח אשר תקנוה אנשי כנסת הגדולה, מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים (כמבואר במגילה יז ב), ועל תפילה זאת חלים כל הדברים הנ"ל. והתבונן וראה שמאז תיקנוה ועד היום הזה, לא נס ליחה אפילו במלה אחת, ואפשר להתפלל אותה כאילו נכתבה ליום זה ושעה זאת, עד ביאת משיח צדקנו, כי כולה נכתבה ברוח הקודש, וכל המשנה בתפילת י"ח אפילו מלה אחת טועה ביותר, ואינו מבין ענינה ומהותה.

אבל מה לכל זה ולתפילת "נחם" שלא אנשי כנסת הגדולה תקנוה, אלא רבותינו שאחרי חרבן הבית השני, וכמו שצינתי במכתבי הנ"ל. וכיצד יעלה על הדעת שרבותינו אנשי כנה"ג שחיו ופעלו בראשית ימי הבית השני, ינסחו תפילת "נחם", ויכתבו בה תיאור מדויק של חרבן הבית השני שאירע אחרי למעלה מארבע מאות שנה (העיר החרבה הבזויה והשוממה... ויבלעוה לגיונים, הכוונה רומי, ויירשוה ויהרגו בזדון חסידי עליון וכו'), וכל זה בזמן שהחלו לבנות את ירושלים וחומותיה ובית המקדש. זה דבר שאין הדעת סובלו כל עיקר.

ברור איפוא שאחרי החורבן נתקנה תפילה זאת, ולא אנשי כנסת הגדולה תקנוה, ולא חלים עליה כל דברי רב עמרם גאון שנאמרו על תפילת י"ח. ולכן אין תפילת "נחם" נמצאת בתלמוד בבלי, אלא בירושלמי. ואף גם זאת הנוסחא שונה בסדורי רבותינו גדולי הראשונים, והשינויים הם גדולים ועצומים. ומכאן שלא נאמרה תפילת "נחם" על דרך תפילת י"ח, ואין נוסחתה מחויב כמות שהוא כלל ועיקר, והלא גם עיקר אמירתה אינו מחויב, והשוכח לאומרה אינו חוזר, והדברים ארוכים.

ואם כוונתך (באותו קטע עיתון מצולם) לרמוז לי שאותו רב גדול כבר פסק שאין לשנות, ולא היה ראוי מצדי לחלוק עליו, אשייבך, שזה כחה של ההלכה, ומעולם לא היה פסק הלכה של שום גדול בישראל מאחרי חתימת התלמוד, פסק מחייב, והרשות נתונה לכל אדם לחלוק בראיות נכונות ונכוחות אפילו על רבותיו (עיי' במ"ש בספרי "דבר המשפט" חלק ג פ"ו הלכות א-ד סעיף יא). ואפילו הרמב"ם ומרן ז"ל חלקו עליהם גם בני דורם וגם הבאים אחריהם, ובדברים רבים אין אנו עושים כמותם, והדברים ארוכים. זאת ועוד, אפילו בית הדין גדול שבירושלים, הסנהדרין, שהעניקה להם תורה סמכות עליונה לפסוק לכל ישראל, וחייבה מיתה לכל מי שיעשה או יורה לעשות בניגוד להוראתם, והוא הזקן ממרא שנזכר בהלכה, לא נאמר אלא בדברים גדולים ועקרוניים בלבד, היינו כשהורה לעשות בדברים שיש בזדונם כרת ושגגתם חטאת (כמבואר בסנהדרין פ"ז ונפסק להלכה ברמב"ם הלכות ממרים פרק ג ה"ה) אבל ביתר משפטי התורה, וכל שכן בדברים שאינם מן התורה, וכ"ש וק"ו בדברים שהם מעין ענין "נחם", לא עלה על הדעת אפילו לסנהדרי גדולה שבירושלים להטיל מרות וסמכות, וכ"ש לדורות שאחרי החורבן שבטלה סנהדרין, וכ"ש וק"ו לדורנו. ועתה אשייבך בקצרה על דבריך במכתבך: מה ראית להשוות תיקון קל שבקלים באמירת "נחם" שנתקנה אחרי החורבן, ונועד לתאמה אל המציאות, אל אותם הורסי הדת, הטוענים נגד דיני התורה ממש, לא ידעתי מה דמות תערוך ותשוה. ומה שטענת "לגופו של דבר", על "השממה הרוחנית" של ירושלים, על אותה "מכביה" שטכס סיומה נערך שם וכו' וכו', ואין ספק שבכך אתה צודק, ויש בחיינו הרבה שממה

ד. **הערות המלקט (ש.ה):** כפי הנראה כוונתו לרב עובדיה יוסף. על כן ראוי להוסיף מספר מילים בעניין הקשר האמין והחם בין שני גדולי תורה אלו: "היכרות רבת שנים היתה בין הגר"ע יוסף לגר"ד הלוי, עוד מתקופת לימודיהם המשותפת בישיבת "פורת יוסף" אצל ראש הישיבה הגר"ר עזרא עטיה, בימים שטרם הקמת המדינה. לימים, משעלה הגר"ע יוסף מכהונת רב ראשי לתל אביב אל כהונת רב ראשי לישראל, ביקש מהגר"ד שיבוא להחליפו במשרת רב הראשי לתל אביב". בפתח עותק של ספרו שאלות ותשובות "יביע אומר", שנדפס בשנת תש"ך, כתב הגר"ע יוסף, הקדשה בכתב ידו, לגר"ד זה לשונה: לכבוד ידידי הרה"ג המפורסם, גבור במלחמתה של תורה, שמן תורק שמו כש"ת מה"ר חיים ד. הלוי שליט"א, הרב דראשון לציון, בכבוד רב והוקרה וידידות נצח, עובדיה יוסף. וכן, בפתח עותק של ספרו שאלות ותשובות "יחווה דעת" חלק ראשון, שנדפס בשנת תשל"ז, כתב הרב הגר"ע יוסף הקדשה בכתב ידו, לגר"ד זה לשונה: כבוד ידידנו עוז, הרב הגאון המפורסם כש"ת כמה"ר חיים ד. הלוי שליט"א. הרב הראשי וראב"ד לת"א-יפו, ברוב כבוד ויקר, עובדיה יוסף". (הרב אבישי אלבוים, מנהל ספריית הרמב"ם בת"א, מאמר, ח' טבת ה'תשע"ב).

כשנפטר הגר"ד הלוי, צוה הגר"ע יוסף להכניס את המיטה להיכל ישיבת "פורת יוסף" ובמלאת השנה בא לתל אביב לאזכרתו (הנ"ל, בשם הרב אחיה אמיתי, חתנו של הגר"ד, המכהן כרב קיבוץ שדה אליהו).

רוחנית. אלא שאין לכל זה ענין לתפילת "נחם" המסורתית, והיית יכול לחבר תפילת "נחם" חדשה, ולקונן על השממה והחורבן הרוחניים, שאין איש מנסה להתעלם ממציאיותם, אבל לא לבטא דברי שקר לפני ה' בתפילת "נחם" המסורתית, שמחבריה כיוונו לחורבנה הפיסי, והיותה שוממה מבלי בניה ממש.

ומבחינה זאת, לגופו של דבר באמת, טעות מרה בידך, וחביבים הם אותם בנים שבאים לחצרות בית ה' בכל מצב ובכל תנאי, והלוואי והיינו זוכים שכל ישראל בהמוניהם יעלו ויבואו בכל טומאתם, כדרשת רבותינו על הפסוק, ותבואו ותטמאו את ארצי, הלוואי שתבואו ותטמאו את ארצי, או כדרשתם במדרש איכה, "הלוואי היו ישראל עמי ואפילו הם מכעיסים אותי". ואין אתה רשאי לקרוא לירושלים "שוממה מבלי בניה" מפני שחלק מהם עזבו דרך ה' (והלא אלפים רבים שומרי תורה הם), וכך אמר ר' מאיר "בין כך ובין כך קרויים בנים, שנאמר בנים סכלים המה, ואומר בנים לא אמון בם, ואומר זרע מרעים בנים משחיתים (קידושין לו, א). והקב"ה ית"ש אוהב הוא את אותם הבנים, אשר אותם בזית במכתבך, הרבה יותר ממה שמסוגל אדם לאהוב את הכשרים והצדיקים בישראל, והדברים ארוכים ודי למבין.

על הסעיף השלישי במכתבך, שהוא דברי קנטור, מעדיף הנני לא להשיבך. תודה על ברכתך המרומזת, וה' הטוב יכפר בעדך⁶.

בתשובה קצרה נוספת של הרב חיים דוד הלוי בעניין זה כתב: "וכלל זה יהא בידך שאין לשנות מנוסח המקורות מאומה, אלא מדוחק רב. ולענ"ד התיקון המוצע על ידי מציל אותנו מלהיות בחינת דובר שקרים לפני ה', וגם שומר על הנוסח המקורי"⁷.

ה. **הערת המלקט (ש.ה).** אע"פ שהרב הלוי, בצדקתו, מחל על כבודו, נראה שאין לנו למחול על כך, ועל כגון דא כדאי להביא את דברי הנצי"ב המפורסמים, בעניין אנשי בית שני ש"היו צדיקים וחסידים ועמלי תורה, אך לא היו ישרים בהליכות עולמם, על כי מפני שנאת חנם שבליבם זה את זה חשדו את מי שראו שנהג שלא כדעתם ביראת ה' שהוא צדוקי ואפיקורס... שהקב"ה ישר הוא ואינו סובל צדיקים כאלו, אלא באופן שהולכים בדרך הישר גם בהליכות עולם, ולא בעקמימות, אע"ג שהוא לשם שמים, דזה גורם חרבן הבריאה והריסות ישוב הארץ" (מתוך הקדמת ספר בראשית, חומש 'העמק דבר'), ואף כאן, כיצד מעיז אדם, לפעור פיו כנגד גדול תורה ויראה, משום ש'העז' להורות הלכה לא לפי דעתו?! דבר זה עצמו שייך לסיבות שעבורן חרבה ירושלים והדברים כואבים ואכמ"ל.

4

מכתב בעניין תפילת 'נחם' בימינו
 הרב שלמה מן ההר (תרע"א-תש"ס)
 רבה של שכונת 'בית'וגן', ירושלים

קיבלתי את מכתבך הנרגש, ואין אני יכול לפטור את עצמי מלנסות לענות עליו, אף כי אני מודע לכך, שבדברים כאלה שאדם מדבר במילים הבוקעות ועולות ממעמקי נפשו, ספק אם יוכל שני להרעיף מילים שיוכלו להרגיע ולהשקיט, ולו רק במשהו את המיית הגלים הסוערים שבמעמקי הנפש אשר יעלו וירדו ויסעירו.

במכתבך העלית את הנושא של ברכת "נחם", שאומרים אותה בתשעה באב. אני נאלץ לומר, שאיני מבין כלל את דבריך וזה משתי בחינות אובייקטיביות. הקדמה אחת אני מרשה לי כאן. נולדתי בירושלים, ו"זכיתי" לחיות כאן תחת המשטר התורכי ותחת המשטר הבריטי. זכיתי להשתתף בהגנה ובמלחמת השחרור, זכיתי גם לראות תהלוכות צבאיות בימי העצמאות פעמים רבות. תמיד פחד ורחב לבבי משמחה ומהשתאות, על מה שעניי זכו לראות, ומה שלא זכו אבותיי ואבותי. לבי תמיד עובר על גדותיו, כאשר אני רק נזכר במה שלא יכולתי לראות בילדותי, ובמה שזיכני הקדוש ברוך הוא לראות כיום, זה ארבעים שנה: קיבוץ גלויות ותקומת מדינת ישראל ההולכת ומתעצמת כמעט מיום ליום.

אך מה שאתה כותב על ירושלים, שאינך יכול לבכות אותה ולהתאבל עליה, שאינך רואה אותה מעתה כ"עיר האבלה והחרבה והבזויה והשוממה, האבלה מבלי בניה" – במטותא ממך, בירושלים "פינת יקרת, ציון המצוינת, זבול תפארתו, טוב הלבנון, קודש הקודשים, תל תלפיות"; בלב לבו של קודש הקודשים הזה, יושבים למעלה ממאה אלף ישמעאלים; במקום שנאמר עליו "והזר הקרב יומת" הם מתאספים ביום איד שלהם, ומחרפים ומגדפים, ובשצף קצף צועקים עוד כיום הזה "אטבח אל יהוד" ואין לאל ידינו לסתום להם את פיהם הטמא – האם אתה חושב שאין עיר זו אבלה על כך, ואין היא חשה את עצמה בזויה ושוממה, והאם היא אינה נושאת את עיניה לכך, שבמקומם של אלה יתכנסו בניה המתמהמהים לבוא אליה לפי שעה?

ולמה רק על תפילת "נחם" אתה נזעק, ולמה לא גם על פרק ה של מגילת איכה? אני מצטט: "זכור ה' מה היה לנו, הביטה וראה את חרפתנו, נחלתנו נהפכה לזרים, בתינו לנכרים", "על זה היה דוה לבנו, על אלה חשכו עינינו, על הר ציון ששמם, שועלים הילכו בו". אני מתאכסן

1. מענה למכתבו של מר יוסף משה בן ברית. אודות מכתב זה, ראה להלן במאמר הבא. "לקט מדברי רבנים ביחס לנוסח תפילת 'נחם' בימינו".

לפעמים ברובע היהודים שבעיר שבין החומות, וכשאני מתעורר באמצע הלילה לקול קריאת ה"חזן" הישמעאלי הקורא בקול המהדהד בכל בתי הרובע את דברי הנאצה שלו מתוך הקוראן, כדי להכעיס את היהודים, וכשאני שומע את כל הפעמונים ממגדלי הכנסיות המרובות, עונים לו בצלילהם, מקוים בי הפסוק: "שבת משוש לבנו, נהפך לאבל מחולנו. נפלה עטרת ראשנו, אוי נא לנו כי חטאנו".

אמנם זכינו לבנות ירושלים הרחק הרחק מזו, שעליה מדברים הנביאים, זכינו לבנות בה "תיאטרון" ירושלים, זכינו לבנות בה "מוזיאון" ישראל, זכינו גם לבתי קולנוע להקרין בהם סרטים בלילי שבתות, וכמעט מתקיים בירושלים זאת שבנינו, כל מה שמתואר בספר מלכים ב' פרק כג, ה-יד. האם על ירושלים זאת אנו אומרים ב"נחם" "כי אתה ה' באש הצתה, ובאש אתה עתיד לבנותה, ואני אהיה לה, נאום ה' חומת אש סביב, ולכבוד אהיה בתוכה"?

איך אתה מתייחס אל דברי ירמיהו (נ, ד-ו) – "בימים ההמה ובעת ההיא, נאום ה', יבאו בני ישראל המה ובני יהודה יחדיו, הלוך ובכו ילכו ואת ה' אלוקיהם יבקשו. ציון ישאלו, דרך הנה פניהם, בואו ונלוו אל ה', ברית עולם לא תשכח. צאן אובדות היו עמי, רועיהם התעום, הרים שובבום, מהר אל גבעה הלכו, שכחו רבצם". יש פה בארץ, אחרי ארבעים שנה של קוממיות ושל חיי יהודים במדינתם בתוך ארץ-ישראל, כשלושה מיליון וחצי יהודים. בארצות-הברית חיים כשישה מיליון יהודים, וברוסיה הסובייטית חיים כשני מיליון, ועוד כשני מיליון יהודים מפוזרים בארצות אחרות. על כל אלה אומר כאן ירמיהו: "מהר אל גבעה הלכו שכחו רבצם". על אלה אומרים כאן בתפילת נחם: "האבלה מבלי בניה". וישעיהו אומר (נב, ב): "עורי עורי לבשי עזך ציון, לבשי בגדי תפארתך ירושלים עיר הקודש, כי לא יוסיף

יבא בך עוד ערל (נוצרי?) וטמא (ישמעאלי?)". האין זה נשמע לך כנבואה רחוקה? ואמנם אני מאז קום המדינה אומר הלל בלב שלם ביום העצמאות, ונושא תפילת הודיה ממעמקי לבי, על הנסים והנפלאות שהראה לנו הקב"ה ב"כוס ישועות אשא", אבל בבוא יום תשעה באב אני מתבונן בכוס היגון, ואומר ללבי, שבעת שמחה אראה לפני את חצי הכוס המלאה, ואשמח בה ואודה עליה, ובעת העצב אתבונן בחצי הכוס הריקה, ואתאבל יחד עם "העיר האבלה והחרבה והבזויה והשוממה", המתגעגעת לבניה שהתפזרו ונפוצו כצאן בלי רועה, עד ששכחו רבצם.

שנית, אני שואל את עצמי, האם אחרי שינחם ה' את אבלי ציון וירושלים, האם יהיה על עם ישראל לשכתב אז את כל דברי הנביאים, שאמרו דברי תוכחה ומוסר ויעדו נבואות זעם של פורענות לישראל, והאם יימחקו כל דברי הקינות שלהם על חורבנות ירושלים וציון ובית-המקדש? האם לא נמשיך לקרוא בספר ישעיהו פרק א וכל הפרקים עד ו, ומשם והלאה פרקים כהנה וכהנה, ודברי ירמיהו, ויחזקאל, והושע, ועמוס, ומיכה וחבקוק וצפניה ובתהלים (עט): "אלוקים באו גויים בנחלתך, טימאו את היכל קודשך, שמו את ירושלים לעיים... היינו

חרפה לשכנינו, לעג וקלס לסביבותינו. עד מה ה' תנאף לנצח, תבער כמו אש קנאתך? שפוך חמתך אל הגויים אשר לא ידעוך, ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו... למה יאמרו הגויים איה אלוהיהם, ייודע בגויים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך?" האם אחרי שיתעוררו רחמי שמים על בית דוד, וימלוך המלך המשיח על כיסא דוד, האם אז נמחק את פרק התפילה בתהלים (פט): "ואתה זנחת ותמאס, התעברת עם משיחך. נארת ברית עבדך, חללת לארץ נזרו... השבת מטהרו וכסאו לארץ מגרת, הקצרת ימי עלומיו, היטית עליו בושה, סלה. עד מה ה' תיסתר לנצח, תבער כמו אש חמתך?..."

אם תשובתך תהיה: דברי הנביאים נכתבו לנצח, והם יהיו חיים וקיימים לנצח, תצטרך למצוא פתרון לשאלות אלה. ועד אז נתאבל, ונתפלל, ונקווה ונאמין, שנוכל לקרוא את דבריהם הקדושים גם בימי השמחה, שאף-על-פי שיתמהמהו בוא יבואו, כשם שקראנו אותם עד היום הזה והאמנו באמיתותם ובקדושתם ובנצחיותם. כן גם בדברי התפילה האלה (תפילת "נחם") יתגלה לנו טעם המתוק, והמטהר, והמחייה, גם בימי השמחה, ונבין אז שרק בזכות אמונתנו בנצחיותם של דברי האבל, וכוחם המקדש והמטהר אותנו, זכינו לראות בנחמת ציון וירושלים. וזהו שאמר ישעיהו (סו, י): "שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה, שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה".

ועוד יש לי להגיד דבר שלישי על אודות התפילה. "תפילה" לא נתחברה על ידי מאן דהו. תפילה שאנו מתפללים בה לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה נתחברה ברוח הקודש. וכל מילה ומילה וכל אות ואות שבה, וכל ברכה וברכה וכל כוונה שנוצקה לתוכה, היא אש לוחטת, כדוגמת מה ששר שלמה המלך בשיר השירים שלו (ח, ו-ז): "עזה כמות אהבה, קשה כשאל קנאה, רשפיה רשפי אש שלהבתי-ה. מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה ונהרות לא ישטפוה, אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה בוז יבזו לו", מי שמוסיף מילה על מה שנאמר בתפילה או מי שגורע ממנה מילה, הוא "שוטה, רשע, וגס רוח" (אבות ד, ז). "שוטה", מפני שאינו מבין את מידת קדושתם של דברי התפילה, "רשע" על שמעז לשלוח יד בלשונות התפילה שנתייסדו על ידי בעלי רוח הקודש, ו"גס רוח", מפני שבגודל גאוותו הוא רוצה להעמיד את עצמו במחיצתם של נביאים ש"רוח ה' דיבר בם, ומלתו על לשונם" (שמואל ב' כג, ב).

יהי רצון שנזכה, שדברי התפילה יתמתקו בפינו, "בטננו נאכיל ומעינו נמלא ונאכלם ויהיו בפינו כדבש למתוק" (יחזקאל ג, ג). ותערב עתירתנו לפניו כעולה וכקרבן, ויהיו לרצון אמרי פינו והגיון לבנו לפניו, ה' צורנו וגואלנו, ותחזינה עינינו בשובו לציון ברחמים. אכ"ר.

**באמונה, בתקווה, ובתפילה,
שלמה מן-ההר**

דעת הרב איסר יהודה אונטרמן, הרב הראשי לישראל (תשכ"ד-תשל"ג):

לאחר מלחמת ששת הימים, בהגיע תקופת ימי 'בין המצרים', נערכו דיונים תורניים נרחבים סביב נושא אבלות החורבן בימינו וזאת, לאור הניצחון במלחמה (ראה למשל שו"ת 'חמדה גנוזה', ח"א סי' כב). כעבור שנה, עם קביעתו של 'יום ירושלים' כיום הודאה ע"י הרה"ר לישראל, הסביר הרב אונטרמן את עמדתו בעניין זה: "אין שום סתירה בין יום ירושלים, אשר בו בוודאי צריכים לשמוח בשחרורה של ירושלים מיד זרים ובין ימי האבל של תשעה באב, שצריכים לצום ולהתאבל. כי גם עתה עיר ירושלים, לאמר עיר הקודש והמקדש והבירה שלנו מימי קדם קדמתה, עדיין 'חרבה ובזויה ושוממה'..."⁸

דעת הרב דוד שלוש, רבה של נתניה וחבר מועצת הרבנות הראשית לישראל:

"לא ניתן להוסיף ולומר את הנוסח המקורי "כשירושלים בירת ישראל שוקקת מבניה והולכת ופורצת ימה וקדמה צפונה ונגבה בבנייני פאר וכבוד, כשעשרות אלפים של תלמידי חכמים ותלמידים יושבים והוגים בתורה, וקול התורה והתפילה בוקע מכתלי מבתי כנסיות ובתי מדרשות שבירושלים, הייתכן שחיינו יהגה ויבלעה לגיונים זרים ויירשוה, כשחיילי ישראל וצבאותיו שולטים שלטון מלא על ירושלים והערים סביבותיה... ונהיה דוברים אחד בפה ואחד בלב!?"⁹

ולכן, הציע הרב שלוש נוסח חדש המוסב על המקדש וזהו:

"נחם ה' אלוקינו את אבלי מקדשך ואת הר ציון ששם מבלי בניו הוא יושב, שפחה תירש גברתה, בני הגר בנו עליו מסגדם, ואין אנו יכולים לעלות ולראות ולהשתחוות לפניך בבית בחירתך בנווה הדרך, בבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו, בעונותינו שרבו למעלה ראש ובאשמותינו שגדלו עד לשמים. לבי לבי על הר המוריה, מעי מעי על קדש הקודשים שטמאים הלכו בו, כי אתה ה' באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה ככתוב ואני אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה. ברוך אתה ה' מנחם ציון ובונה ירושלים"¹⁰.

התנגדות גורפת ביחס לכל שינוי בנוסח תפילת 'נחם' בימינו, הייתה לאדמו"ר מקלויזנבורג (שו"ת 'דברי-ציב'). פעם, בעת בדיון על אמירת נחם בת"ב בימינו, העיד האדמו"ר מקלויזנבורג על עצמו: "ומוכרחני להודות כי אני בעצמי אינני יכול לעצור ברוחי, ופעמים רבות אני אומר נחם בימות החול, כי לדאבונו הבקשה הנאמרת בה על אבלי ציון וירושלים,

העיר החרבה, הבזויה והשוממה, האבלה מבלי בניה וכו', והשוממה מאין יושב, והיא יושבת וראשה חפוי וכו', ויבלעוה לגיונות וכו' נכונה בכל יום ויום, ולא גרע מהא דשרי לבקש על החולה בברכת רפאנו, ולבקש על התשובה בברכת השיבנו, ובברכת תקע בשופר, תפילה על תיקון חטא הידוע.¹¹

דעת הרב צבי יהודה קוק - ראש ישיבת 'מרכז-הרב':

"שאלתי את רבנו (הרצ"ה) בדבר הטענה הידועה כאילו תוכן אמירת בקשת 'נחם' בתשעה באב שקרית בימינו בגלל הקטעים של "מר מצבנו", והשיב רבנו: "ירושלים היא עדיין בזויה, כי עיקר ירושלים הוא בית-המקדש. גם ירושלים העתיקה עדיין במצב של 'שוממה ואין יושב'. אי-אפשר לגשת אל העיר העתיקה ולראות גלי אבנים של בתי כנסת - ולא להתפרץ בבכי!"¹²

הערת המלקט (ש.ה): למרות עמדתו זאת, התיר הרצ"ה לשנות מנוסח התפילה באופן פרטי. ואלו דבריו בראיון לעיתונות, מער"ה ה'תשכ"ח: 'באשר לתפילת נחם ולשונה: אם באופן פרטי יטען אדם שמילים מסוימות כגון: "היינו לעג וקלס", "העיר הבזויה" וכד' המיוחדות במרירותן מפריעות לו לכוון ולהתפלל בלב שלם, הרי שהוא, כאיש פרטי, יוכל לדלג עליהן...' (נוסח מלא של דבריו שם, ראה להלן בכרך ג של ספר זה, 'שער האמונה').

מענה הרבנים למכתבו של מר יוסף בן-ברית בעניין נוסח תפילת 'נחם':

בשנת ה'תשמ"ז, פרסם מר יוסף בן-ברית, ניצול שואה שהשתתף במערכות תקומת ישראל בעיתון 'עמודים' של הקיבוץ הדתי, נוסח חדש לתפילת 'נחם', וכן את תגובות רבנים שונים שאליהם שלח אותו.

עוזרו של הרב הראשי לישראל (דאז), הרב אברהם שפירא, כתב לו מכתב שבו נאמר שאין לשנות ממטבע שטבעו חכמים.

הרב שאול ישראלי, ראש-ישיבת 'מרכז-הרב', כתב כי ליחיד מותר לומר את הנוסח הנראה בעיניו, אך לציבור אסור לשנות מהנוסח המקובל, ודי לנו בריבוי הנוסחאות ובפילוגים ובמחלוקות הקיימים.

הרב שאר-ישוב כהן, רבה של חיפה, כתב שהוא נוהג כמו הרב חיים דוד הלוי, ושנוסחו של גיסו, הרב גורן, טרם אושר ברבנות הראשית, ולא ניתן לשנות ממטבע שטבעו חכמים בלא שהדבר יתקבל על כלל ישראל ע"י בית-הדין (מובא במאמרה של ד"ר יעל לויין כ"ץ ב'תחומין' כא, ה'תשס"א, עמ' 90-71 וראה שם נוסחים והצעות נוספות).

